

Applying the Model of Philosophy of Social Sciences to Sociology: An Idea for the Formation of Philosophy of Sociology

Fatemah Bahjat¹ , Majid Kafi²

1. PhD student of sociology, Hawzah and University lecturer, Qom, Iran (Corresponding Author).

bahjatfatemah@gmail.com

2. Associate Professor, Faculty of Social Sciences, Department of Sociology, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.

mkafi@rihu.ac.ir

Received: 12/09/2024; Accepted: 13/02/2025

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The philosophy of science is a philosophical analysis of the problems of science, its scientific theories and methods, which deals with exploring scientific debates, and examining the principles, requirements, and limitations of scientific problems. Philosophy of science has numerous cases and examples, therefore, today all sciences have their own philosophy. However, sociology has so far lacked such a philosophy. The hypothetical philosophy of sociology can be considered one of the examples of the philosophy of science in general and the philosophy of social sciences in particular. Just as sociology is a branch of social sciences; the philosophy of sociology can also be considered under the philosophy of social sciences. The philosophy of sociology has not been the focus of attention independently so far, therefore, independent content about the philosophy of sociology has rarely been produced and processed. This research seeks to apply the model of the philosophy of social sciences and spread it over to the epistemological and methodological content of sociology to propose an idea about the philosophy of sociology. The problems, topics, theories, and fields of sociology are the subject of the philosophy of sociology; hence, knowledge is secondary; because its subject is the science of sociology itself. The breadth of the subject of sociology, which studies social phenomena, compared to other fields of social science, such as politics or economics, is probably one of the reasons why the philosophy of sociology has not been addressed so far. In addition, theoretical sociology discussions have always addressed the concepts or theories and paradigms governing sociological theories; however this has filled the gap in the field of philosophy of sociology to some extent, it has not eliminated the need for an independent science of philosophy of sociology. The philosophy of sociology can help us define the field of sociology and provide criteria for separating and distinguishing sociology from other sciences. Also, extracting the foundations and assumptions of sociology, explaining them, and referring the assumptions to their true position for deeper research and examination, as

Research Institute of
Hawzah and University

Methodology of Social Sciences and Humanities

Journal homepage: <https://method.rihu.ac.ir/>

Original Article

well as discovering criteria for evaluating data and distinguishing them in the intellectual fields of sociology, as well as extracting the rules and methods governing sociological research, are among the topics that can be answered in the philosophy of sociology.

Method: This research was conducted using the pattern matching method and based on documentary research and study. First, an understanding of the philosophy of social sciences was achieved through the documentary research method, and the topics and issues of the model of the philosophy of social sciences were extracted, and then those questions were put in front of sociology and an attempt was made to answer them based on important works of sociology. Gathering the answers and organizing them in a schema will be a new idea for opening the door to dialogue and introducing the philosophy of sociology. In general, the philosophy of sociology uses rational, comparative, and comparative methods.

Results: Social sciences are steeped in philosophical concepts. The task of the philosophy of social sciences and, following it, sociology is to reflect on the concepts of collective life and the various conceptual systems and domains to examine the rationality of collective life. Like any other science, sociology needs a philosophy for its reform, growth, and efficiency so that it can respond appropriately to the problems it faces. Methodological, epistemological evaluation and the compilation and examination of the fundamental and paradigmatic foundations of sociology necessitate such a philosophy. In the philosophy of social sciences, there are extensive discussions about the similarities and differences between social sciences and natural sciences. Sciences such as sociology always borrow some characteristics of natural sciences, but not all of these characteristics are suitable for studying the social world. Since in sociology, we are faced with social phenomena, the search for unity under a comprehensive theory for systematization and prediction seems unattainable. One of the reasons for the lack of access to comprehensive and inclusive theories in sociology is the changing and evolving nature of the social world compared to the natural world. On the contrary, theories that consider the subject of sociology as real; believe social phenomena that are mentally constructed (*ītibārī*) are the subject of sociology. It seems that the subject of sociology can be considered the study of social processes as a whole, and such a subject is distinct from a subject that deals with the study of a single phenomenon or group of phenomena. The issues raised in theoretical sociology have to some extent filled the void of the philosophy of sociology for researchers, but this science has not been able to answer all the unresolved philosophical questions in this regard.

Discussion and Conclusions: In this research, we sought to apply the model of the philosophy of social sciences to the epistemological and methodological content of sociology to propose an idea about the philosophy of sociology. The breadth of the subject of sociology and the existence of theoretical sociology topics have been factors in not addressing the philosophy of sociology independently. The philosophy of sociology can help us define the field of sociology and provide criteria for separating and distinguishing sociology from other sciences. Moreover, extracting the foundations and assumptions of sociology explaining them, and referring the assumptions to their real position for deeper research and investigation, as well as discovering criteria for evaluating data and distinguishing them in the intellectual fields of sociology, as well as extracting the rules and methods governing sociological research are among the topics that are investigated in the philosophy of sociology. In the theoretical field, sociology, independently and separately from the examination of sociological theories and schools, examines the processes of cognition and theory construction, discovering the meta-theoretical connections of theories and their criticism, and integrating theories. The function of such topics is

Research Institute of
Hawzah and University

Methodology of Social Sciences and Humanities

Journal homepage: <https://method.rihu.ac.ir/>

Original Article

separate from the realm of sociological theories and schools. The theoretical framework of a sociologist is determined when the abstract concepts he/she uses and their origin are clarified. Examining the researcher's literature and theoretical ideas to access their prerequisite concepts, models, and principles so as to find the relationship between the content and the main lines of discussion to understand the theoretical framework and formal models and theoretical principles hidden in the works, empirical observation, historical explanation, modeling, concept formation, and classification, and the design of abstract causal principles, and models constitute important parts of the work of sociology.

Keywords: Philosophy of sociology, Natural sciences, Theory, Meta-theory, Paradigm.

Conflict of Interest: There was no conflict of interest.

Cite this article: Fatemah Bahjat & Majid Kafi. (2025), "Applying the Model of Philosophy of Social Sciences to Sociology: An Idea for the Formation of Philosophy of Sociology", *Methodology of Social Sciences and Humanities*, 30(121): 27-43.

تطبيق الگوی فلسفه علوم اجتماعی بر جامعه‌شناسی: ایده‌ای برای شکل‌گیری فلسفه جامعه‌شناسی

فاطمه بهجت^{۱*}، مجید کافی^۲

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

bahjatfatemah@gmail.com

۲. دانش‌آموخته حوزه علمیه و دانشیار گروه جامعه‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

mkafi@rihu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۵

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: فلسفه علم، تحلیلی فلسفی از مسائل یک علم، نظریه‌ها و روش‌های علمی آن علم است که به کاویدن در مباحث علمی و بررسی مبادی و لوازم و لواحق و حدود مسئله‌های علمی می‌پردازد. فلسفه علم موارد و مصادیق متعددی دارد از این‌رو امروزه همه علوم دارای یک فلسفه خاص خود هستند. اما جامعه‌شناسی تاکنون فاقد چنین فلسفه‌ای بوده است. فلسفه جامعه‌شناسی فرضی می‌تواند یکی از مصادیق فلسفه علم به طور عام و فلسفه علوم اجتماعی به طور خاص تلقی شود. همانطور که جامعه‌شناسی شاخه‌ای از علوم اجتماعی است؛ فلسفه جامعه‌شناسی نیز می‌تواند ذیل فلسفه علوم اجتماعی مطرح شود. فلسفه جامعه‌شناسی به‌طور مستقل چندان تاکنون توجه نبوده است از این‌رو به‌ندرت محتوای مستقلی درباره فلسفه جامعه‌شناسی تولید و پردازش شده است. این پژوهش به دنبال به کارگیری الگوی فلسفه علوم اجتماعی و تطبیق آن بر محتوای معرفتی و روش‌شناختی جامعه‌شناسی برای طرح ایده‌ای در خصوص فلسفه جامعه‌شناسی است. مسائل، موضوعات، نظریه‌ها و حوزه‌های جامعه‌شناسی موضوع فلسفه جامعه‌شناسی است؛ از این‌رو معرفت درجه دوم است؛ زیرا موضوع آن خود علم جامعه‌شناسی است. گستردگی موضوع جامعه‌شناسی که به مطالعه پدیده‌های اجتماعی می‌پردازد نسبت به سایر رشته‌های علوم اجتماعی، همچون سیاست یا اقتصاد، احتمالاً از عوامل عدم پرداختن به فلسفه جامعه‌شناسی تاکنون است. افزون‌بر آن مباحث جامعه‌شناسی نظری همواره به مفاهیم یا نظریه‌ها و پارادایم‌های حاکم بر نظریه‌های جامعه‌شناسی پرداخته‌اند؛ این امر اگرچه تا حدی خلأ موجود در زمینه فلسفه جامعه‌شناسی را پر کرده است، اما نیازمندی به علم مستقل فلسفه جامعه‌شناسی را مرتفع نکرده است. فلسفه جامعه‌شناسی می‌تواند ما را در تحدید حوزه جامعه‌شناسی و ارائه معیارهایی برای تفکیک و تمایز جامعه‌شناسی از سایر علوم یاری کند. همچنین، استخراج مبانی و پیش‌فرض‌های جامعه‌شناسی و تبیین آنها و ارجاع پیش‌فرض‌ها به جایگاه واقعی آنها برای تحقیق و بررسی عمیق‌تر و نیز کشف معیارهای برای ارزیابی داده‌ها و تمایز آنها در حوزه‌های فکری جامعه‌شناسی و نیز استخراج قواعد و روش‌های حاکم بر پژوهش‌های جامعه‌شناسی از مباحثی است که در فلسفه جامعه‌شناسی می‌توان به آن پاسخ داد.

روش پژوهش: این پژوهش به روش تطبیق الگو و براساس بررسی و مطالعه اسنادی صورت گرفته است. ابتدا با روش مطالعه اسنادی به فهمی از فلسفه علوم اجتماعی دست یافته و موضوعات و مسائل مدل فلسفه علوم اجتماعی استخراج شد و سپس آن پرسش‌ها در مقابل جامعه‌شناسی قرار داده شد و سعی شد براساس آثار مهم جامعه‌شناسی به آنها پاسخ داده شود. تجمیع پاسخ‌ها و سامان‌دهی آنها در یک طرح‌واره، ایده‌ای نو برای فتح باب گفتگو و مطرح شدن فلسفه جامعه‌شناسی خواهد بود. به صورت کلی فلسفه جامعه‌شناسی از روشهای عقلی، مقایسه‌ای و تطبیقی بهره می‌برد.

یافته‌ها: علوم اجتماعی آغشته به مفاهیم فلسفی‌اند. وظیفه فلسفه علوم اجتماعی و به دنبال آن جامعه‌شناسی تأمل در مفاهیم حیات جمعی و نظام‌ها و حوزه‌های مفهومی گونه‌گون برای بررسی عقلانی بودن حیات جمعی است. جامعه‌شناسی مثل هر علم دیگری برای اصلاح، رشد و کارآیی نیازمند یک

نوع مقاله: پژوهشی

فلسفه است تا بتواند به مسائل رودرروی خود پاسخ مناسبی دهد. ارزیابی روش‌شناسانه، معرفت‌شناسانه و تألیف و بررسی مبانی بنیادی و پارادایمیک جامعه‌شناسی لزوم چنین فلسفه‌ای را ضرورت می‌بخشد. در فلسفه علوم اجتماعی بحث‌های دامنه‌داری در مورد شباهت‌ها و تفاوت‌های علوم اجتماعی و علوم طبیعی وجود دارد. علمی مانند جامعه‌شناسی همواره برخی از ویژگی‌های علوم طبیعی را به عاریت می‌گیرند اما همه این ویژگی‌ها برای مطالعه جهان اجتماعی مناسب نیستند. از آنجاکه در جامعه‌شناسی با پدیده‌های اجتماعی مواجه هستیم جست‌وجو برای اتحاد، تحت یک نظریه جامع برای نظام‌مند کردن و پیش‌بینی دست‌نیافتنی می‌نماید. از عوامل عدم دسترسی به نظریه‌های فراگیر و جامع در جامعه‌شناسی، ماهیت متغییر و متحول جهان اجتماعی نسبت به جهان طبیعی است. در مقابل نظریاتی که موضوع جامعه‌شناسی را امر واقعی تلقی می‌کنند؛ معتقدند پدیده‌های اجتماعی که اعتباری‌اند؛ موضوع جامعه‌شناسی‌اند. به نظر می‌رسد موضوع جامعه‌شناسی را بتوان بررسی فرایندهای اجتماعی به‌عنوان یک کل دانست و چنین موضوعی، متمایز از موضوعی است که به بررسی صرف یک پدیده یا دسته‌ای از پدیده‌ها می‌پردازد. مباحث مطرح در جامعه‌شناسی نظری تا حدودی خلاً فلسفه جامعه‌شناسی را برای محققان پر کرده است؛ اما این علم نتوانسته است همه پرسش‌های فلسفی حل نشده در این‌باره را پاسخ دهد. شمار فراوان دیدگاه‌ها در جامعه‌شناسی و آمیختگی آنها تحلیل مجزای دیدگاه‌ها را دشوار می‌کند. راه‌حل اولیه این است که به‌طور تصنعی دیدگاه‌ها از هم جدا شوند. چهار دیدگاه نظریه کارکردی، نظریه تضاد، نظریه کنش متقابل‌گرایی و نظریه مبادله در جامعه‌شناسی مطرح‌اند. هرکدام از آنها در زمان‌های مختلف به‌عنوان تنها راه نجات جامعه‌شناسی از مشکل نظری طرح شدند. پارادایم‌های اثباتی، انتقادی و تفسیری - تفهیمی، پارادایم‌هایی است که معمولاً مکاتب جامعه‌شناسی را بر اساس آن‌ها دسته‌بندی می‌کنند با این وجود مدل‌های پارادایمی اغلب از توضیح تناقضات و پاسخ پرسش‌های فلسفی در خصوص جامعه‌شناسی عاجزند از این‌رو باید به ضرورت فلسفه‌ای برای جامعه‌شناسی اذعان کرد.

نتیجه‌گیری: در این پژوهش به دنبال به‌کارگیری الگوی فلسفه علوم اجتماعی و تطبیق آن بر محتوای معرفتی و روش‌شناختی جامعه‌شناسی برای طرح ایده‌ای در خصوص فلسفه جامعه‌شناسی بودیم. گسترده‌گی موضوع جامعه‌شناسی و نیز وجود مباحث جامعه‌شناسی نظری از عوامل عدم پرداختن به فلسفه جامعه‌شناسی به‌طور مستقل بوده است. فلسفه جامعه‌شناسی می‌تواند ما را در تحدید حوزه جامعه‌شناسی و ارائه معیارهایی برای تفکیک و تمایز جامعه‌شناسی از سایر علوم یاری کند. همچنین، استخراج مبانی و پیش‌فرض‌های جامعه‌شناسی و تبیین آنها و ارجاع پیش‌فرض‌ها به جایگاه واقعی آنها برای تحقیق و بررسی عمیق‌تر و نیز کشف معیارهای برای ارزیابی داده‌ها و تمایز آنها در حوزه‌های فکری جامعه‌شناسی و نیز استخراج قواعد و روش‌های حاکم بر پژوهش‌های جامعه‌شناسی از مباحثی است که در فلسفه جامعه‌شناسی مورد واکاوی قرار می‌گیرد جامعه‌شناسی در حیطه نظری به‌طور مستقل و جدا از جستار نظریه‌ها و مکاتب جامعه‌شناختی به بررسی فرایندهای شناخت و ساخت نظریه‌ها، کشف پیوندهای فرانظری نظریه‌ها و نقد آن و تلفیق نظریه‌ها می‌پردازد. کارکرد چنین مباحثی از قلمرو نظریه‌ها و مکاتب جامعه‌شناسی مجزا است. چهارچوب نظری یک جامعه‌شناس زمانی مشخص می‌شود که مفاهیم انتزاعی مورد استفاده او و منشأ آنها روشن گردد. بررسی نوشته‌ها و ایده‌های نظری محقق برای دستیابی به مفاهیم و مدل‌ها و اصول پیش‌نیاز آن‌ها، در راستای یافتن رابطه محتوا و خطوط اصلی بحث برای فهم چهارچوب نظری و مدل‌های رسمی و اصول نظری که در نوشته‌ها پنهان شده‌اند مشاهده تجربی، توضیح تاریخی، مدل‌سازی، شکل‌بندی مفهوم و طبقه‌بندی، طرح اصول و مدل‌های علی انتزاعی، قسمت‌های مهمی از کار جامعه‌شناسی را تشکیل می‌دهد که در فلسفه جامعه‌شناسی می‌توان به آن پرداخت.

واژگان کلیدی: فلسفه جامعه‌شناسی، علوم طبیعی، نظریه، فرانظریه، پارادایم.

تضاد منافع: وجود ندارد.

استناد: فاطمه بهجت، مجید کافی (۱۴۰۳)، «تطبیق الگوی فلسفه علوم اجتماعی بر جامعه‌شناسی: ایده‌ای برای شکل‌گیری فلسفه جامعه‌شناسی»، مجله

روش‌شناسی علوم انسانی، ۳۰ (۱۲۱): ۲۷-۴۳.

۱. مقدمه

فلسفه علم در تعریف کارل پوپر تحلیلی فلسفی از مسائل یک علم، نظریه‌ها و روش‌های علمی آن علم است که به کاویدن در مباحث علمی و بررسی مبادی و لوازم و لواحق و حدود مسئله‌های علمی می‌پردازد (۱۳۷۰، ص ۳۳-۳۴). فلسفه علم موارد و مصادیق متعددی دارد؛ از این‌رو امروزه همه علوم دارای یک فلسفه خاص خود هستند؛ اما جامعه‌شناسی تاکنون فاقد چنین فلسفه‌ای بوده است. فلسفه جامعه‌شناسی فرضی می‌تواند یکی از مصادیق فلسفه علم به‌طور عام و فلسفه علوم اجتماعی به‌طور خاص تلقی شود. همان‌طور که جامعه‌شناسی شاخه‌ای از علوم اجتماعی است، فلسفه جامعه‌شناسی نیز می‌تواند ذیل فلسفه علوم اجتماعی مطرح شود. فلسفه جامعه‌شناسی به‌طور مستقل چندان تاکنون کانون توجه نبوده است؛ از این‌رو به‌ندرت محتوای مستقلی درباره فلسفه جامعه‌شناسی تولید و پردازش شده است.

سؤالات فلسفی بزرگ و حل‌نشده‌ای در مورد منطق جامعه‌شناسی وجود دارد که براساس دریافت منطق این علم، می‌توان به فهم بهتری از آن رسید. هویت هر علم به پرسش‌هایی وابسته است که یک علم با آن آغاز می‌شود و علوم تازه با پرسش‌های جدید بنا نهاده می‌شود (سروش، ۱۳۷۹، ص ۱۵۰). فلسفه جامعه‌شناسی نیز با پرسش‌های جدیدی آغاز می‌شود که پاسخ به آنها می‌تواند نقش مهمی در پیشرفت نسل بعدی جامعه‌شناسی ایفا کند. تفکر فلسفی در تبیین و فهم و توجیه و نقد جامعه‌شناسی، محتوایی است که در پژوهش حاضر دنبال می‌شود و در پی ایجاد زمینه و طرحی در راستای شکل‌گیری فلسفه جامعه‌شناسی هستیم تا به واکاوی و پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی درباره چیستی فلسفه جامعه‌شناسی، رابطه فلسفه و جامعه‌شناسی، تبیین موضوع جامعه‌شناسی و چگونگی نظریه‌پردازی در جامعه‌شناسی و نیز بحث از پارادایم‌های حاکم بر نظریات جامعه‌شناسی، تبیین محتوایی و روشی از جامعه‌شناسی به دست دهیم.

علمیت جامعه‌شناسی، واقعی یا اعتباری بودن موضوع آن و چگونگی درک انسجام و نظم گزاره‌های جامعه‌شناسی در راستای فهم منطق درونی این علم از جمله مسائلی است که فلسفه جامعه‌شناسی می‌تواند به آن پاسخ دهد؛ البته به غیر از مباحث یادشده مسائلی دیگری نیز مانند رابطه جامعه‌شناسی با علوم دیگر همچون روان‌شناسی و دستاوردهای جامعه‌شناسی و مسئله ایدئولوژیک بودن جامعه‌شناسی نیز مطرح هستند که می‌تواند به‌عنوان زمینه‌ای برای پژوهش‌های بعدی در فلسفه جامعه‌شناسی مطرح شود. توجه به دو امر ضروری به نظر می‌رسد: نخست اینکه، موارد یادشده جزء مسائل فلسفه علوم اجتماعی هستند؛ اما اگر حکمی برای عام صادق بود، برای مورد و مصادیق نیز صادق است.

از این‌رو، می‌توان در فلسفه جامعه‌شناسی نیز به بحث از مسائلی پرداخت که در فلسفه علوم اجتماعی بدان‌ها پرداخته شده است. دیگر اینکه روش‌های به‌کاررفته در علوم اجتماعی بسیار گسترده و متنوع‌اند؛ در حالی که روش‌های به‌کاررفته در جامعه‌شناسی، خاص و محدود هستند. به‌دیگرسخن، در پژوهش حاضر برآنیم تا براساس تطبیق الگوی فلسفه علوم اجتماعی بر جامعه‌شناسی به ایده‌ای درخصوص فلسفه جامعه‌شناسی دست یابیم.

۲. پیشینه پژوهش

دانیل لیتل^۱ از اندیشمندانی است که به مباحث فلسفه جامعه‌شناسی در ذیل فلسفه علوم اجتماعی می‌پردازد؛ اگرچه نتوانسته است تمایز روشنی میان فلسفه علوم اجتماعی و فلسفه جامعه‌شناسی به دست دهد. وی در مقاله‌ای با عنوان «فلسفه جامعه‌شناسی» پرسش‌هایی را مطرح و تلاش می‌کند بستری برای طرح مباحثی درباره فلسفه جامعه‌شناسی مهیا کند (Littel, 2010). کتاب تبیین در علوم اجتماعی اثر دیگر لیتل است که در آن به دنبال بیان چالش‌ها و نقص‌های اثبات‌گرایی و تفسیرگرایی است. او هیچ‌یک از این دو رویکرد را فاتح و غالب نمی‌داند و ایده کثرت‌گرایی روش‌شناختی را مطرح می‌کند (لیتل، ۱۳۸۸، ص ۳۹۸).

اصلی‌ترین پرسش‌هایی را که لیتل درباره فلسفه جامعه‌شناسی مطرح می‌کند عبارت‌اند از: محدوده و محدودیت جامعه‌شناسی چیست؟ رسیدن به فهم علمی از جامعه شامل چه چیزهایی است؟ مناسب‌ترین معیار برای قضاوت در مورد تبیین‌های اجتماعی پیشنهادی چیست؟ آیا چیزی به اسم علیت اجتماعی وجود دارد؟ چگونه باید ادعاها و نظریه‌های جامعه‌شناسی به‌صورت تجربی مورد آزمایش قرار بگیرند؟ یا چگونه واقعیت‌های اجتماعی با واقعیت‌های مربوط به افراد (روان‌شناسی) مرتبط می‌شود؟ (Littel, 2010, 294).

جلد اول کتاب فلسفه جامعه‌شناسی با زیرعنوان «بنیان‌گذاری سنت‌های قاره‌ای» اثر محمدتقی ایمان و علی بندرریگی (۱۴۰۰) به‌مثابه نخستین اثری که در این موضوع توسط پژوهشگاه حوزه و دانشگاه منتشر شده است، یک خوانش فلسفی از نظریه مارکس و وبر و صورت‌بندی سویه‌های فلسفی مفاهیم جامعه‌شناختی است که به‌صورت خاص از فلسفه هگل در بخش مارکس و فلسفه هایدگر در بخش وبر استفاده می‌کند. این اثر که ناظر به فلسفه قاره‌ای و سنت‌های هم‌پیوند با آن نگاشته شده است، در واقع، به واکاوی بنیان‌های فلسفی آرای مارکس و وبر و همچنین، ارائه خوانش‌هایی از آرای آنان براساس صورت‌بندی‌های مفهومی فلاسفه تحلیل‌زبانی پرداخته است.^۱ طرح این مباحث به نوعی ظهور و بروز تمایز فلسفه جامعه‌شناسی از فلسفه علوم اجتماعی هستند.

مباحثی که ترنر^۲ در کتاب ساخت نظریه اجتماعی (۱۳۷۲) درباره چگونگی انتزاع نظریه و نیز پارادایم‌های حاکم بر نظریه‌ها مطرح می‌کند، از جمله مباحثی است که در تبیین فلسفی از جامعه‌شناسی راهگشاست؛ اما به سبب نوظهور بودن بحث از فلسفه جامعه‌شناسی هیچ مقاله یا اثر دیگری در منابع فارسی و لاتین یافت نشد که به بحث از فلسفه جامعه‌شناسی به‌طور مستقل پرداخته باشد.

۳. روش پژوهش

این پژوهش به روش تطبيق الگو و براساس بررسی و مطالعه اسنادی صورت گرفته است. ابتدا با روش مطالعه اسنادی به فهمی از فلسفه علوم اجتماعی دست یافته و موضوعات و مسائل مدل فلسفه علوم اجتماعی استخراج شد و سپس آن پرسش‌ها در مقابل جامعه‌شناسی قرار داده شد و سعی شد براساس آثار مهم جامعه‌شناسی به آنها پاسخ داده شود. تجمع پاسخ‌ها و سامان‌دهی آنها در یک طرح‌واره، ایده‌ای نو برای فتح باب گفتگو و مطرح شدن فلسفه جامعه‌شناسی خواهد بود.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. چيستی فلسفه جامعه‌شناسی

فلسفه جامعه‌شناسی را می‌توان مجموعه‌ای از سنت‌های پژوهشی دانست که در تلاش برای روشن کردن جنبه‌های فکری فهم و تبیین مسائل جامعه‌شناسی است. فلسفه جامعه‌شناسی نوعی مطالعه، ناظر به کیفیت دانش ارائه‌شده و نوع تبیینی که جامعه‌شناسی فراهم می‌آورد و نیز بررسی مشکلات مفهومی مهمی را شکل می‌دهد که در پژوهش‌های جامعه‌شناسی به وجود می‌آید. از نظر لیتل فلسفه جامعه‌شناسی یک فرارشته^۳ است. این رشته درباره علم جامعه‌شناسی سخن می‌گوید و به محدوده موضوعات جامعه‌شناسانه ورود نمی‌یابد. اگرچه لیتل به‌طور مستقیم به دنبال مرزبندی مشخص بین فلسفه جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی نیست، ولی مباحث او در راستای بازآفرینی فلسفه جامعه‌شناسی قابل استفاده است.

فلسفه جامعه‌شناسی را می‌توان علمی دانست که با بحث و تأمل درباره روش‌ها، پیش‌فرض‌ها، مفاهیم و نظریه‌های فعال جامعه‌شناسی، در پیشرفت پژوهش جامعه‌شناسی مشارکت مستقیم می‌کند و پژوهش‌های تجربی دیگر محققان را نیز به‌گونه‌ای بازبینی و تحلیل می‌نماید (Littel, 2010, 296). رشته علمی عبارت است از مجموعه گزاره‌های اثبات‌شده‌ای که با استفاده از روش‌های مقبول و مرسوم در باب یک موضوع خاص فراهم می‌آید (کافی، ۱۳۹۹، ص ۷۵-۷۶). در صورتی که فلسفه جامعه‌شناسی را رشته علمی بدانیم، شروط پنج‌گانه تحقق رشته علمی برای آن ضروری خواهد بود که شامل داشتن موضوع، روشمندی، نظم و انضباط درونی بین گزاره‌ها، دربرداشتن گزاره‌های عام و نه شخصی، نظام‌مندی و ارگانیک بودن به معنای اثبات‌شده با یک روش و عدم تناقض بین گزاره‌هاست (کافی، ۱۳۹۵، ص ۴۲-۴۸). بحث از این شروط، زمینه‌ای در جهت تنقیح دیگر مباحث فلسفه جامعه‌شناسی را فراهم می‌آورد که در مباحث پیش‌رو به‌تناسب بحث به آن پرداخته خواهد شد.

۱. اخیراً دومین مجلد از مجموعه فلسفه جامعه‌شناسی با زیرعنوان «بنیان‌مندی‌سازی سنت‌های قاره‌ای» نیز منتشر شد: ایمان، و بندرریگی‌زاده (۱۴۰۳)، فلسفه جامعه‌شناسی، جلد دوم، «بنیان‌مندی‌سازی سنت‌های قاره‌ای»، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

2. Jonathan H. Turner

3. meta discipline

جامعه‌شناسی از نوع معرفت درجه اول محسوب می‌شود و فلسفه جامعه‌شناسی، معرفت درجه دوم است که به تحلیل عقلانی روش‌ها و دستاوردهای جامعه‌شناسی می‌پردازد (راین، ۱۳۸۷، ص ۲۹). نخست دانشی پدید می‌آید و آنگاه که آن دانش به درجه‌ای شایسته از رشد و کمال رسید، اندیشه‌های فلسفی درباره آن آغاز و پس از آن فلسفه آن دانش زاده می‌شود (سروش، ۱۳۷۹، ص ۱۵۰). می‌توان گفت: زمانی که به دنبال شناخت خصوصیات یک واقعیت عینی در عرض سایر حقایق عالم هستی هستیم، علم درجه اول شکل می‌گیرد؛ اما زمانی که با هدف آگاهی یافتن از علم به تحقیق درباره آنها می‌پردازیم، در این صورت از منظری بالاتر به تحلیل و بررسی پرداخته‌ایم که حاصل این تحلیل‌ها معرفتی درجه دوم یا همان علم به علم است.

به عبارتی سؤالات معرفت‌های درجه دوم از جنس فلسفی‌اند و پاسخ آنها را نمی‌توان با توسل به روش‌های مخصوص کشف واقعیات خارجی به دست آورد. از این رو، معرفت‌های درجه اول و دوم علم در موضوع و روش از هم متمایز می‌شوند. موضوع معرفت درجه اول پدیده‌های خارجی است؛ در حالی که موضوع یک معرفت درجه دوم خود علم است. در معرفت‌های درجه اول، شیوه مطالعه با توجه به موضوع معرفت تعیین می‌شود و روش همیشه عقلی نیست؛ در حالی که در معرفت درجه دوم، روش همیشه عقلی است (حیبی، ۱۳۸۶، ص ۴۰-۴۸). از آنجا که فلسفه جامعه‌شناسی معرفت درجه دوم محسوب می‌شود، موضوع این علم خود جامعه‌شناسی است.

به نظر می‌رسد فلسفه جامعه‌شناسی بتواند ما را در تحدید حوزه‌های جامعه‌شناسی و به دست دادن معیارهایی برای تمایز جامعه‌شناسی از سایر علوم یاری کند. همچنین، استخراج مبانی و پیش‌فرض‌های جامعه‌شناسی و تبیین آنها و بازگرداندن پیش‌فرض‌ها به جایگاه واقعی آنها برای تحقیق و بررسی عمیق‌تر و نیز کشف معیارهای برای ارزیابی داده‌ها و تمایز آنها در حوزه‌های فکری جامعه‌شناسی، همچنین استخراج قواعد و روش‌های حاکم بر پژوهش‌های جامعه‌شناسی از جمله مسائلی است که فلسفه جامعه‌شناسی می‌تواند به آنها پاسخ دهد.

۲-۴. فلسفه و جامعه‌شناسی

فلسفه بر پیشبرد جامعه‌شناسی به صورت خاص و علوم اجتماعی به طور عام مؤثر بوده، می‌تواند ساخت یک رشته علمی را با دستیابی به معیارهای نظارتی آن تدارک دیده و گسترش دهد. تأثیر ایده‌های فلسفی در آثار جامعه‌شناسان اولیه مشهود است. موضوعاتی درباره ماهیت دانش و ماهیت جهان اجتماعی در فرمول‌بندی مفروضات کلان در مورد فرایندهای اجتماعی و فرض‌های کلی جامعه‌شناسان درباره اینکه برخورد علمی با جامعه چگونه باید باشد در شکل‌گیری آثار جامعه‌شناسان اولیه مانند کارل مارکس، امیل دورکیم و هربرت اسپنسر مورد توجه است. بنابراین، از ابتدا رابطه و تعاملی مهم بین فلسفه و جامعه‌شناسی وجود داشته تا جایی که در بسیاری از موارد نمی‌توان بین فعالیت‌های فلسفی و جامعه‌شناسی مرزبندی کرد (Littel, 2010, p.299).

همواره پرسش‌هایی وجود دارد که علوم تجربی قادر به پاسخ‌گویی به آنها نیستند؛ موضوعاتی مانند شناخت موضوع یک علم از این قبیل است. برای شناخت موضوع علم و از جمله شناخت موضوع جامعه‌شناسی نیازمند فلسفه هستیم. فیلسوف ماهیت عمل و روابط اجتماعی و پدیده‌های اجتماعی را مورد کاوش قرار می‌دهد. فهم پدیده‌های اجتماعی به صورت عام یعنی روشن کردن مفهوم صورتی از حیات جمعی. اگرچه نقطه آغاز کار جامعه‌شناس با معرفت‌شناس متفاوت است، اما دقیقاً این همان مسئله‌ای است که جامعه‌شناسی باید خود را با آن درگیر کند (وینچ، ۱۳۸۶، ص ۴۳-۴۵).

از نظر وینچ این فلسفه است که معین می‌کند جامعه‌شناسی باید چه چیزی را مطالعه کند و پس از آن علم تجربی بر مبنای آن بنا نهاده شود. منظور او از فلسفه، شناخت‌هایی است که از راه تجربه به دست نمی‌آید و علم خودش نمی‌تواند به آنها دست یابد؛ ولی به آنها نیازمند است (سروش، ۱۳۷۹، ص ۱۲۰-۱۲۵). علوم اجتماعی آغشته به مفاهیم فلسفی‌اند. این تعبیری است که آلن راین در کتاب فلسفه علوم اجتماعی به کار می‌گیرد. او می‌نویسد: وظیفه فلسفه علوم اجتماعی و به دنبال آن جامعه‌شناسی این است که در مفاهیمی که حیات جمعی را قابل درک می‌کند، تأمل کنند و اساساً یکی از تأملات و اشتغالات ذهنی فیلسوفان و عالمان علوم اجتماعی این خواهد شد که تحقیق کنند در نظام‌ها و حوزه‌های مفهومی گونه‌گون، عقلانی بودن حیات جمعی چگونه است؟ (راین، ۱۳۸۷، ص ۱۶۹).

۴-۳. تفاوت جامعه‌شناسى و علوم طبيعى

از نظر اندیشمندانى مانند جان استوارت میل^۱ تفاوت علوم طبيعى با جامعه‌شناسى یا به‌طور عام‌تر با علوم اجتماعى تفاوت در درجه است نه در نوع؛ يعنى جامعه‌شناسى و علوم طبيعى نظم‌هاى شايسته بررسى را کنکاش می‌کنند. کشف نظم‌هاى طبيعى یا اجتماعى به ما قدرت پیش‌بینى و کنترل می‌دهد. تنها تفاوت پدیده‌هاى مورد بررسى یک جامعه‌شناس با یک طبيعت‌شناس در درجه پیچیدگى کمتر یا بیشتر این نظم‌هاست (وینچ، ۱۳۸۶، ص ۶۹). پتر وینچ معتقد است: پدیده‌هاى اجتماعى با پدیده‌هاى طبيعى متفاوت هستند. نباید یکنواختی پدیده‌هاى طبيعى را به پدیده اجتماعى نسبت داد؛ زیرا مفهوم جامعه انسانی متضمن وجود چهارچوبى از مفاهيم است که با انواع تبیین عرضه‌شده در علوم طبيعى منطقی‌نا سازگار است. تغییرات مفهومی، بسیار متفاوت از تغییرات فیزیکی است. مفهوم ادراک، ریشه در بافت اجتماعى دارد که به‌عنوان مثال، انسان و سگ در آن یکسان اشتراک ندارند؛ زیرا سگ به‌اندازه انسان فهم ندارد (وینچ، ۱۳۸۶، ص ۷۰-۷۲). وینچ قائل به وجود مشابهت بین طبيعت و اجتماع در کشف قوانین است؛ اما ماهیت این دو را متفاوت می‌داند؛ زیرا ساحت فهم رفتارهاى اجتماعى ساحت درک معناست و در رفتارهاى طبيعت با معانى مواجه نیستیم (سروش، ۱۳۷۹، ص ۱۳۲-۱۳۵).

پرسش این است که آیا در جامعه‌شناسى مانند علم طبيعى می‌توان یک نظریه واحد سیستماتیک داشت؟ لیتل نیز در این باره نظری شبيه وینچ دارد و از آنجاکه موضوع علم جامعه‌شناسى را پدیده اجتماعى می‌داند، ارائه یک نظریه جامع نظام‌مند برای پیش‌بینى را ممکن نمی‌داند، اگرچه قائل به شباهت‌هایی بین روش مطالعه در طبيعت و بررسى جامعه است. جامعه‌شناسى با الهام از موفقیت‌هاى علوم طبيعى - از جمله شیمی، فیزیک و زیست‌شناسى - به‌دنبال ارائه یک نظریه «علمی» از جامعه با مطالعه دقیق پدیده اجتماعى، تبیین پیامدها و الگوهاى اجتماعى براساس نظریه‌ها و قوانین اساسى تر و فهم فرایندهاى اجتماعى بوده است؛ به‌نحوی که پایه‌ای برای مداخلات مؤثرتر در جریان سیاست‌ها، اصلاحات، انقلاب‌ها بوده و معضلات و مشکلات اجتماعى را شناسایی می‌کند. اما نمی‌توان این حقیقت را نادیده گرفت که علومى مانند جامعه‌شناسى همواره برخى از ویژگی‌هاى علوم طبيعى را نیز به عاریت می‌گیرند که نشان می‌دهد برای مطالعه جهان اجتماعى مناسب نیستند. باوجود این، آنچه می‌تواند به «طبیعت‌گرایی» ارجاع داده شود، فرضى است مبنی بر اینکه طبيعت تحت سلطه قوانین است؛ اما از آنجاکه در جامعه‌شناسى با پدیده‌هاى اجتماعى مواجه هستیم، جستجو برای اتحاد، تحت یک نظریه جامع برای نظام‌مند و پیش‌بینى دست‌نیافتنى می‌نماید (Little, 2010, p.300).

جامعه‌شناسى و علوم طبيعى به لایه‌هاى مختلفی از واقعیت نظر دارند و این لایه‌ها قابل فروکاهیدن به یکدیگر نیستند. ساختار نظریه‌هاى موجود در این دو دسته شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد. مهم‌ترین شباهت این است که در هر دو دسته، نظریه‌ها چیزى نیستند، جز مجموعه‌ای از حدس‌هاى دانشمندان که به‌عنوان راه‌حلى برای مسائل پیش رو یا برای تبیین پدیده‌ها ارائه شده‌اند؛ اما تفاوت اصلی این است که علوم طبيعى به مطالعه جهان طبيعى می‌پردازد؛ جهانی که مستقل از انسان‌ها و نظریه‌پردازی آنها وجود دارد و از انواع طبيعى و روابط میان آن انواع مشحون است که آنها را قوانین طبيعت می‌نامیم. اما جامعه‌شناسى برساخته‌هاى جمعی انسان‌ها را مطالعه می‌کند (شوت، ۲۰۰۶، ص ۲۰۱)؛ برساخته‌هایی که به‌سرعت در حال تغییر هستند، حال‌آنکه انواع طبيعى ذات خاصى دارند که به‌صورت پایا در طبيعت وجود دارد.

به‌عبارت بهتر، سرعت شدن، در جهان مورد مطالعه جامعه‌شناسى بسیار بیشتر از سرعت شدن در جهان مورد مطالعه علوم طبيعى است. به همین سبب نظریه‌هاى موجود در علوم اجتماعى عمر کوتاه‌تری دارند (صمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۸۵-۱۸۴). عدم‌دسترسی به نظریه‌هاى فراگیر و جامع در جامعه‌شناسى، که لیتل بر آن تأکید دارد، تحت‌تأثیر این عامل است که جهان اجتماعى به سبب ماهیت موضوعش متحول‌تر و متغیرتر از جهان طبيعى است.

۴-۴. موضوع جامعه‌شناسى

از جمله پرسش‌هایی که در فلسفه علوم اجتماعى از آن بحث می‌شود و به تبع آن می‌تواند در فلسفه جامعه‌شناسى نیز مورد بررسى قرار گیرد، پرسش از موضوع جامعه‌شناسى است؛ آیا امرى حقیقى عینی و واقعى است؟ یا امرى اعتباری؟ و یا ترکیبى از هر دو که شامل عینی و

1. John Stuart Mil

اعتباری است؟ از دیدگاه دورکیم در کتاب قواعد روش‌های جامعه‌شناختی پدیده‌های اجتماعی که دارای وصف اجتماعی نیز هستند، موضوع جامعه‌شناسی است. از نظر او موضوع علم جامعه‌شناسی نمی‌تواند امری اعتباری باشد؛ زیرا در این صورت اساساً علمی نمی‌تواند شکل گیرد. موضوع علم باید به طور مستقل از عالم علم، در خارج موجود باشد تا علم جامعه‌شناسی حول آن موضوع شکل گرفته و به بررسی و تحلیل پیرامون آن موضوع پردازد (دورکیم، ۱۳۸۷، ص ۱۴).

درباره اعتباری یا واقعی بودن موضوع یک علم بحث‌های مفصلی در بین اندیشمندان و حکمای مسلمان نیز مطرح است. اندیشمندانی مانند علامه طباطبایی رحمته‌الله بنا بر قاعده اتحاد علم و معلوم معتقدند: صرف جدایی اعتباری عالم و معلوم برای تحقق یک علم کافی است (طباطبایی، ۱۴۲۴ ق، ص ۳۰۰). موضوع مورد مطالعه در یک علم می‌تواند شأنی از شئون عالم باشد و نیازی به استقلال موضوع از عالم و موجودیت واقعی اش در خارج نیست؛ بلکه صرف اینکه موضوع بتواند به نحوی از ذهن استقلال پیدا کند، کافی است تا موضوع علم واقع شود و منظور استقلال خارجی شیء نیست. براساس این، می‌توان تعریف دورکیم از موضوع یک علم را مورد مناقشه قرار داد؛ به این صورت که موضوع علم جامعه‌شناسی لزوماً امر واقعی و خارجی نیست؛ بلکه پدیده‌های اجتماعی می‌تواند امور اعتباری باشند و موضوع جامعه‌شناسی قرار گیرند (سروش، ۱۳۷۹، ص ۵۷-۷۰).

اصولپون مسلمان قائل به عدم لزوم تعریف علم به موضوع هستند و معتقدند: مجموعه مسائلی که غایت واحدی دارند و منظور واحدی را برآورده می‌کنند، می‌توانند تشکیل یک علم دهند (آخوند خراسانی، ۱۳۲۹، ج ۱، ص ۲۱-۲۲). برخی اندیشمندان مانند امام خمینی رحمته‌الله درباره موضوع علم با نقد این نظر معتقدند: علمیت یک علم درگرو جهت وحدت موجود بین گزاره‌های آن علم است (خمینی، ۱۴۲۳ ق، ج ۱، ص ۱۵-۱۷). امری که مناسبت و اتحاد بین گزاره‌های یک علم را تأمین کند، برای شکل گرفتن یک علم کافی است. این وحدت می‌تواند حاصل یک موضوع واحد و یا غایتی باشد (امام خمینی، ۱۴۲۳ هـ.ق، ج ۱، ص ۱۷ و ۱۴۱۸ هـ.ق، ج ۱، ص ۲۰).

به نظر می‌رسد موضوع جامعه‌شناسی را بتوان بررسی فرایندهای اجتماعی به‌عنوان یک کل دانست و چنین موضوعی متمایز از موضوعی است که به بررسی صرف یک پدیده یا دسته‌ای از پدیده‌ها می‌پردازد. بررسی روابط آنی و گذرا نیز نمی‌تواند به‌عنوان موضوع جامعه‌شناسی مطرح شود؛ همان‌طور که در علم فیزیک بررسی تعداد روابط محدود بین پدیده‌ها نمی‌تواند ما را به قوانین واقعی جهان طبیعی رهنمون شود. بررسی هر دسته از پدیده‌ها آشکارکننده سرنخ‌هایی است که به‌شدت با روابط کشف نشده دیگر مرتبط است. همان‌گونه که فیزیک علم بررسی پدیده‌های طبیعی مثل ماده، انرژی، نیروها، حرکت، و تعاملات بین آنها، یا شیمی علم بررسی ماده در فرایندهای اتمی و زیست‌شناسی علم شناخت ماده در فرایندهای عالی آن است، جامعه‌شناسی نیز علم بررسی فرایندهای اجتماعی به معنای یک کل است. علم در این فرایند، وظیفه سازمان‌دهی جزئیاتی را دارد که قبلاً توسط بررسی‌های دیگری به‌طور جداگانه مطالعه شده باشد (weiss & Norden, 2021, p.281-288). فهم گروه‌های جزئیات به‌عنوان ابزار تفسیر، یک فرایند محسوب می‌شوند. جامعه‌شناسی با فهم همبستگی‌ها و تعمیم جزئیات سبب درک کل فرایند اجتماعی می‌شود و در پی ارتقای هوشمندانه درک فرایندهای اجتماعی است (ibid, 2021, p.297-298).

موضوع جامعه‌شناسی یعنی مطالعه پدیده‌های اجتماعی به‌قدری فراگیر و عام است که این علم به هر حوزه یا هر مسئله‌ای که ورود می‌یابد، می‌تواند مورد خدشه یا اعتراض علمی دیگری واقع شود. برای مثال، اگر از قبایل بدوی سخن بگوئید، مورد اعتراض قوم‌شناسی و مردم‌شناسی واقع می‌شود یا اگر به موضوع طبقات اجتماعی پردازد، گویا به حوزه علوم سیاسی و اقتصاد ورود داشته است (ibid, p.281-288). به نظر می‌رسد یکی از دلایل عدم‌شکل‌گیری فلسفه جامعه‌شناسی مستقل را می‌توان عام و گسترده بودن موضوع جامعه‌شناسی دانست؛ برخلاف فلسفه اقتصاد یا فلسفه سیاست به‌عنوان شاخه‌های دیگر علوم اجتماعی که محدودتر بودن حیطه موضوعی آنها از عوامل شکل‌گیری آنها بوده است.

۴-۵. نظریه‌پردازی در جامعه‌شناسی

حیطه بررسی در جامعه‌شناسی نظری به نوعی با مباحث فلسفه جامعه‌شناسی مرتبط است. بحث بر سر مبانی جامعه‌شناسی و نسبت آن با حوزه‌ها و نظریه‌ها از مباحثی است که در فلسفه جامعه‌شناسی می‌توان به آن پرداخت و زیرساخت و زمینه‌های چنین مباحثی در

جامعه‌شناسى نظرى فراهم شده است. جامعه‌شناسى در حیطه نظرى به‌طور مستقل و جدا از جستار نظریه‌ها و مکاتب جامعه‌شناختى به بررسى فرایندهای شناخت و ساخت نظریه‌ها، کشف پیوندهای فرانظری نظریه‌ها و نقد آن به‌منظور پیدا نمودن شرایط نقد و تلفیق نظریه می‌پردازد. کارکرد چنین مباحثی از قلمرو نظریه‌ها و مکاتب جامعه‌شناسى مجزاست. در جامعه‌شناسى نظرى افزون بر شرح و نقد نظریه‌ها وظایف کشف عناصر مهم و اصلی هر نظریه، تشخیص مفاهیم اصلی مکتبى و فرا مکتبى و پیدا نمودن روابط حساس هرکدام از مفاهیم و یافتن مدل‌های توصیف، تحلیل، نقد، ویرایش و تلفیق و ترکیب نظریه‌ها و تقابل نظرى و پارادایمى مکاتب مهم‌ترین اقدام‌های ضرورى و نخستین به شمار می‌آید (تنهایی، ۱۳۹۸، ص ۱۹).

به نظر می‌رسد مباحث مطرح در جامعه‌شناسى نظرى تا حدودى خلأ فلسفه جامعه‌شناسى را برای محققان پر کرده است؛ اما این علم نتوانسته است همه پرسش‌های مطرح در این باره را پاسخ دهد و تصویری جامع از ماهیت جامعه‌شناسى را فراهم آورد. هنوز هم سؤالات فلسفى حل‌ناشده‌ای درباره علم جامعه‌شناسى وجود دارد؛ پرسش‌هایی از قبیل چیستى فلسفه جامعه‌شناسى، ارتباط فلسفه و جامعه‌شناسى، تفاوت جامعه‌شناسى و علوم طبیعى و چیستى موضوع جامعه‌شناسى. افزون‌براین رابطه جامعه‌شناسى با علوم دیگر همچون روان‌شناسى و دستاوردهای جامعه‌شناسى از جمله مباحثی است که جامعه‌شناسى نظرى درباره آن ساکت است.

نظریه‌ها از مفاهیم ساخته شده‌اند و به پدیده‌ها اشاره می‌کنند. مفاهیم جامعه‌شناختى مانند گروه، سازمان رسمى، قدرت، قشربندى، کنش متقابل، هنجار، نقش، پایگاه، جنبه‌های از دنیای اجتماعى را تحلیل می‌کنند. مفاهیم جامعه‌شناختى می‌کوشند تا معنای واحدی منتقل نمایند. نشان دادن این مفاهیم به زبان ویژه‌ای که مانند علم ریاضیات حالت خنثی را به نمایش بگذارد در حال حاضر ممکن نیست؛ زیرا برای توسعه یک مفهوم در جامعه‌شناسى نمادهای تکلمى به کار می‌رود و این مفهوم باید تا حد امکان به‌وضوح تعریف شود تا بر پدیده‌های مشابه دلالت نداشته باشد.

برای مثال، زمانی که می‌گوییم: «گردآمدن مردم گروه را شکل می‌دهد»، نشان نمی‌دهد چه نوع گروهی؟ یا به چه شکلی یا براساس چه میزان و معیاری و اندازه‌ای؟ بنابراین، مفاهیم نظریه علمى باید اشکال متغیر دنیای تجربى را بیان کنند؛ مفاهیمی که برای نظریه‌سازی مفید هستند با بیاناتی تبیین می‌شوند که نمایانگر روابط پدیده‌ها در جهان واقع هست. بیانات نظرى در نظریه‌سازی می‌توانند به شکل‌های متفاوتی سازمان یابند. در جامعه‌شناسى تعداد زیادی از بیانات انتزاعی و تعمیم‌های تجربى وجود دارند که می‌توانند به بیانات نظرى تبدیل شوند؛ اما سازمان‌بندی آنها به اشکال منطقی مشکل است. بیشتر آنچه به نظریه جامعه‌شناختى معروف است، درحقیقت، تنها یک سلسله فرضیه‌های مطلق بی‌ثبات، مفاهیم تعریف‌نشده ناقص و قضیه‌های مبهم و از لحاظ منطقی به هم ناپیوسته هست (ترنر، ۱۳۷۲، ص ۱۶-۲۱).

آلن کنت نظریه جامعه‌شناسى را شامل گزاره‌هایی انتزاعی و آزمون‌پذیر می‌داند که مربوط به جامعه بوده، هدف آن عینیت‌گرایی و دوری از هرگونه داوری ارزشی است. در مقابل، نظریه اجتماعى، با توصیف کمتر و تبیین بیشتر بر نقد جامعه مدرن تمرکز دارد. به این ترتیب، نظریه اجتماعى کمتر به عینیت و استنتاج گزاره‌های آزمون‌پذیر می‌پردازد (Kent, 2006, p10).

ریترز معتقد است: انواع فراتحلیل در جامعه‌شناسى را می‌توان تحت عنوان فراجامعه‌شناسى^۱ گروه‌بندی کرد. فراجامعه‌شناسى به مطالعه بازتابشانه ساختار اساسى علم جامعه‌شناسى در کل و همچنین مطالعه ساختار اجزای گوناگون آن اطلاق می‌شود. منظور از اجزاء، حوزه‌های درونى (برداشت‌های کلی از موضوعات جامعه‌شناسى)، مفاهیم، روش‌ها (فراروش)، داده‌ها (فرا تحلیل داده‌ها) و نظریه‌ها (فرا نظریه) است. جورج ریترز تنها بر فرا نظریه تمرکز کرده و به توضیح آن می‌پردازد. فرانظریه^۲ از دیدگاه او نظریه‌ای است که سوژه‌اش نظریات دیگر است. او فرانظریه را دارای رویکردهایی می‌داند. این رویکردها شامل رویکردی است که فرانظریه‌پردازی را به‌عنوان ابزاری برای فهم عمیق‌تر نظریه‌ها که شامل مطالعه و بررسى نظریه‌ها، نظریه‌پردازان و زمینه‌های گسترده‌تر فکرى و اجتماعى این نظریه‌ها می‌داند که می‌تواند بستری برای بررسى نظریه‌های موجود و خلق نظریه‌های جدیدتر فراهم آورد. رویکرد دیگر فرانظریه‌پردازی به‌عنوان پیش‌درآمدی برای تولید نظریه که بیانگر بررسى ریشه‌های نظرى شکل‌گیری یک نظریه در حوزه علوم انسانی است، ایجاد درک عمیق از یک نظریه برای فهم بهتر آن

1. Metasociology

2. Metatheory

و تولید چشم‌اندازی می‌باشد که بخشی از یک نظریه یا همه آن را در برمی‌گیرد (ریترز و گودمن، ۱۳۹۳، ص ۲۴۴ و ۲۴۵). بخش عمده‌ای از سؤالات نظری در مسائل جامعه‌شناسی مربوط به فرانظریه است. اینکه ماهیت کنشگران اجتماعی و نظم اجتماعی چیست؟ سطح تحلیل جامعه‌شناسی متناسب چیست؟ هدف از تحقیقات جامعه‌شناختی چیست؟ پارسونز (۱۹۵۴) پیشنهاد می‌کند حل مسائل فرانظریه، شرط لازم برای رشد نظری است. فرانظریه‌ها برای ساختن گزارش‌های خاص فرایندهای جامعه‌شناختی یعنی نظریه‌های به لحاظ تجربی قابل آزمون به کار گرفته می‌شوند. فرانظریه‌ها به ما می‌گویند که تحقیق چیست؟ و یک نظریه را در مقایسه با نظریه‌های دیگر ارزیابی می‌کنند و داده‌های مرتبط به ما می‌گویند که گستره‌ای که این داده‌ها می‌توانند به طور مؤثری به کار گرفته شوند چگونه است؟ و ممکن است ما را به سوی تجدیدنظر آنها هدایت کنند (ترنر، ۱۳۹۵، ص ۳۱).

با توجه به آنچه گفته شد، نظریه جامعه‌شناسی^۱ را می‌توان مجموعه‌ای از گزاره‌های مرتبط دانست که در پی بررسی و توصیف و تبیین واقعیت اجتماعی است که با سازمان‌دهی و ایجاد ارتباط بین مفاهیم فردی و اجتماعی سعی در توضیح جهان اجتماعی دارد و در برخی موارد به آزمون تجربی درمی‌آیند و مواردی امکان پیش‌بینی رویدادها را نیز فراهم می‌آورد. نظریه‌های جامعه‌شناسی می‌توانند طیفی از توصیف‌های مختصر تا تفسیر پارادایم‌های کلان و غیرقطعی را پوشش دهند. عینیت‌گرایی و دوری از قضاوت ارزشی دو ویژگی دیگر نظریات جامعه‌شناسی هستند.

۴-۶. پارادایم‌های حاکم بر نظریات جامعه‌شناسی

چهارچوب نظری یک جامعه‌شناس زمانی مشخص می‌شود که مفاهیم انتزاعی مورد استفاده او و منشأ آنها روشن شود. اینکه یک جامعه‌شناس ایده و مفاهیم خود را چگونه از دیگران گرفته است؟ بررسی نوشته‌ها و ایده‌های نظری محقق برای دستیابی به مفاهیم و مدل‌ها و اصول پیش‌نیاز آنها در راستای یافتن رابطه محتوا و خطوط اصلی بحث برای فهم چهارچوب نظری و مدل‌های رسمی و اصول نظری که در نوشته‌ها پنهان شده‌اند مشاهده تجربی، توضیح تاریخی، مدل‌سازی، شکل‌بندی مفهوم و طبقه‌بندی، طرح اصول و مدل‌های علی انتزاعی قسمت‌های مهمی از کار جامعه‌شناسی را تشکیل می‌دهد. اما شمار فراوان دیدگاه‌ها در جامعه‌شناسی و آمیختگی آنها تحلیل مجزای دیدگاه‌ها را دشوار می‌کند. راه‌حل اولیه این است که به طور تصنعی دیدگاه‌ها از هم جدا شوند؛ دیدگاهی مانند نظریه کارکردی، نظریه تضاد، نظریه کنش متقابل‌گرایی و نظریه مبادله (بیگلی و ترنر، ۱۳۷۱، ص ۱۸-۲۱). این دیدگاه‌ها به عنوان عمومی‌ترین نگرش‌های جامعه‌شناسانه بیشتر مورد توجه و انتقاد قرار گرفته‌اند. هرکدام از آنها در زمان‌های مختلف به عنوان تنها راه نجات جامعه‌شناسی از مشکل نظری طرح شده‌اند.

کوهن، فیلسوف مشهور علم، ایده پارادایم علوم را مطرح کرد. او پارادایم‌های علم را دستاوردهای علمی می‌داند که مقبولیت عام و عمومی یافته و مدل‌های حل مسئله را فراهم می‌آورد (Kuhn, 1970, viii). پارادایم‌ها یک نظام فکری برای اندیشمند ایجاد می‌کنند که شامل پیش‌فرض‌ها و سؤالات مهمی و روش‌های تحقیقاتی را فراروی محقق می‌نهد (Neuman, 1997, p. 92). پارادایم‌ها، مدل‌های پیچیده فکری را ایجاد می‌کنند که سبب تشخیص حقایق اجتماعی هستند. اهداف و چشم‌اندازها و راه‌های دستیابی به حل مسائل اجتماعی تحت تأثیر مدل‌های پارادایمی حاکم بر نظریه‌هاست. پارادایم‌ها را می‌توان شامل گام‌هایی دانست که جامعه‌شناسی باید در ساخت پرداخت نظریه طی کند که برای توضیح وجوه و نماهای گونه‌گون جامعه استفاده می‌شود؛ ولی به خود واقعیت آن نمی‌پردازد (Boudon and Bouricaud, 1989, p. 410). پارادایم از نظر مرتن مجموعه‌ای از قضایا و مفاهیمی است که برای هدایت یک پژوهش یا کاوش در محدوده‌ای خاص از آن استفاده می‌شود (Reading Hugo F, 1978, p.146).

نظریه در معنای پارادایمی آن با نظریه به معنای دقیق آن متفاوت است. در تعریف نظریه بر این تأکید می‌شود که مجموعه قضایای به‌هم‌پیوسته چهارچوبی هستند که خود واقعیت در آن مطالعه شده و یا واقعیت به واسطه رجوع به آن توضیح داده می‌شود؛ اما تعریف پارادایمی از نظریه به خود واقعیت نمی‌پردازد؛ بلکه به فراگرد ساخت و پرداخت نظریه و ساختار و روابط میان اجزاء و عناصر تشکیل‌دهنده آن می‌پردازد. می‌توان از پارادایم، چهارچوب و الگویی ساخت تا چگونگی فهم واقعیت را ممکن کند. (تنهایی، ۱۳۹۸، ص ۲۸۸). پارادایم

یک نوع جهان‌بینی است که گاه غافلانه بر عالمان حاکم می‌شود و مانند ایدئولوژی نوعی بینش است که دانشمندان از آن پیروی می‌کنند. کلمه پارادایم به معنای الگو و نمونه است و دانشمند از علم و روش پژوهش علمی یک الگو و نمونه برجسته‌ای دارد که با استمداد از آنها نظریه‌پردازی می‌کند (سروش، ۱۳۷۹، ص ۲۹۳).

جامعه‌شناسان، پارادایم‌های متفاوت را با مدل‌های متفاوتی دسته‌بندی کرده‌اند. ملاک این دسته‌بندی‌ها را می‌توان در چهار گروه برشمرد:

۱. تاریخ زندگی نظریه‌پرداز؛

۲. موضوع جامعه‌شناسی (جامعه صنعتی، دموکراسی، فردگرایی، مدرنیته)؛

۳. سطح یا استراتژی پژوهش (مناقشه خرد/کلان، کنش/ساختار)؛

۴. اصول موضوعه شامل دسته‌بندی‌های سرکین، کلمن، ترنر، اسکیدمور و ریتزر.

از بین این چهار مدل دسته‌بندی پارادایمی، دسته‌بندی چهارم به مهم‌ترین موضوع مورد اختلاف در پارادایم‌ها یعنی هستی‌شناسی و مفروضات مسلم پارادایم‌ها برمی‌گردد. دسته‌بندی چهارم می‌تواند به‌عنوان مهم‌ترین گونه برای دسته‌بندی عناصر مهم و حساس در هر دستگاه نظری در فرایند شناخت و واری پارادایم‌ها و مکاتب به شمار رود (تنهایی، ۱۳۹۸، ص ۲۲۴).

سه پارادایم اثباتی، تفسیری و انتقادی، پارادایم‌هایی هستند که معمولاً مکاتب جامعه‌شناسی را براساس آنها دسته‌بندی می‌کنند و سه مسیر متفاوت را برای ورود به دنیای اجتماعی پیش رو می‌نهند (ایمان، ۱۳۹۲، ص ۴۲). یکی از پرسش‌هایی که فلسفه جامعه‌شناسی باید به آن پاسخ دهد این است که اصلی‌ترین تمایز پارادایم‌های اثباتی، تفسیری و انتقادی به‌لحاظ موضوع و غایت در چیست؟

پارادایم اثباتی - تبیینی، سنت فکری اثبات‌گرایی^۱ متعلق به آگوست کنت، بنیان‌گذار علم جامعه‌شناسی، است. براساس نظام فلسفی اثبات‌گرایی قوانینی شبیه به قوانین علوم طبیعی بر روابط میان پدیده‌های جهان و عناصر اجتماعی حاکم است و این قوانین را می‌توان با استفاده از داده‌های تجربی آزمود کنت بحث از ایستایی اجتماعی و پویایی را مطرح کرده و ایستایی را جنبه‌هایی از زندگی می‌داند که با نظم و ثبات و سازمان اجتماعی سروکار دارد. در مقابل پویای اجتماعی فرایندهایی است که با تغییرات اجتماعی مرتبط می‌شود. مکتب اثبات‌گرایی، که بعدها کارکردگرایی نیز نامیده شد، با اندیشه‌های جامعه‌شناس فرانسوی، امیل دورکیم، ادامه یافت. موضوع اصلی کارکردگرایان، انسجام و دوام جامعه است. انسجام اجتماعی محصول تراکم روابط اجتماعی و روابط میان جمعی مردم است که باهم ارتباط دارند و احساسات و عواطف که از این روابط به وجود می‌آید قوی و با معنا می‌شود (هیوز، کرولر، ۱۳۹۵، ص ۲۴-۲۸).

مکتب تضادی و پارادایم انتقادی به‌جای تمرکز بر انسجام اجتماعی و مسئله نظم به پویایی و تغییر اجتماعی می‌اندیشد و به‌دنبال تغییر ساختار نهادهای سرمایه‌داری است. ایده‌های مارکس دستمایه‌ای برای مکتب انتقادی و نهضت‌ها و انقلاب‌های قرن بیستمی علیه سرمایه‌داری شد. اندیشه‌های مارکس توسط دانشمندانی چون آدرنو، هورکهایمر و هابرماس دنبال شد. مکتب انتقادی بر سر مسائل فوق‌العاده محدود و کوتاه دامن بحث می‌کند و دستورالعملی برای تفسیر تحولات اجتماعی در ادوار بلند تاریخی به دست نمی‌دهد و مدعایش این نیست. مارکسیسم کلاسیک معتقد است تحولات اجتماعی در جوامع چندان متنوع‌اند که اجازه پیش‌بینی کلان را به کسی نمی‌دهد.

در مقابل، رویکرد تفسیری، پژوهش اجتماعی را تفسیر رفتارهای معنادار آدمیان می‌داند. این رویکرد میان تبیین و تفهم فرق می‌گذارد؛ بدین بیان که تبیین، به دست دادن علل عام حادثه‌ای از حوادث است؛ درحالی‌که تفهم، کشف معنای حادثه‌ای یا فعلی در زمینه اجتماعی خاص است. مکتب تفسیری، علوم اجتماعی را ذاتاً متفاوت از علوم طبیعی می‌داند و معتقد است: در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی، واقعیت عریان نداریم؛ واقعیتی که از هرگونه معنای خاص فرهنگی عاری و فارغ باشد (لیتل، ۱۳۸۸، ص ۱۱۳-۱۱۴).

پدیدارهای اجتماعی متقوم به آگاهی آدمی‌اند. از آنجاکه خلاقیت آدمیان از تنوع بسیار برخوردار است، بنابراین، فرض اینکه فرهنگ‌های مختلف بتوانند ساختارها و فرایندهای اجتماعی مشابه پدید آورند، بی‌دلیل است و معانی مشترک و جهان‌شمول فرهنگی اگر هم موجود باشند، بسیار نادرند. می‌توان گفت: رویکرد تفسیری به پاره‌ای از مسائل علوم اجتماعی رویکرد مقبولی است؛ ولی جمیع تحقیقات اجتماعی را ملزم به پیروی از آن مشرب دانستن رأی نادرست است. عرصه‌های مهمی از علوم اجتماعی و تبیین را می‌توان نشان داد که معنا و

تفسیر در آنها جایی ندارد و در عوض عوامل آبخکتیو از قبیل منافع مادی، ساختارهای اجتماعی و نهادهای اجبارکننده نقش تبیینی مهمی به عهده می‌گیرند (لیتل، ۱۳۸۸، ص ۱۳۱-۱۳۸).

پست‌مدرنیسم نه تنها نظریه‌های جامعه‌شناختی خاص بلکه نظریه‌های جامعه‌شناسی عام و حتی خود جامعه‌شناسی را به چالش می‌کشد. پست‌مدرن‌ها معتقدند: نظریه‌های مارکسیستی درباره سرمایه‌داری و نظریه‌های وبری درباره عقلانی شدن روزافزون جهان، روایت‌هایی است که صرفاً تاریخ جهان غرب را مورد روایت قرار داده و با یک تمامیت‌گرایی از روایت‌های دیگر و توسعه آنها جلوگیری کرده است. پست‌مدرن‌ها ایده نظریه به‌طور خاص و حتی ایده نظریه به‌طور عام را زیر سؤال می‌برند. شکوفایی نظریه‌های اجتماعی فمینیستی و چندفرهنگی، بنیادهای نظریه‌های موجود را تا حدی سست کرده و طیف گسترده‌ای از عقاید و دیدگاه‌های خاص را ارائه نموده است. حاصل چنین وضعیتی ایجاد قلمرو گیج‌کننده و آشوب‌زا از نظریه‌های اجتماعی و جامعه‌شناختی است. در چنین وضعیتی، تمام نظریه‌ها بر پایه‌هایی از شن ساخته شده‌اند و هر آن احتمال فروریختن آنها می‌رود. با وجود این، هر روز بر تنوع و تعداد نظریه‌ها افزوده می‌شود. شاید بتوان گفت: امروزه تعداد کمی از نظریه‌پردازان خواستار پناهگاه امنی از نظر انگاره ذهنی هستند؛ انگاره‌ای که مرزهایش بتواند گسترش و توسعه بیشتری یابد. بلکه بسیاری از نظریه‌پردازان بر مجموعه‌ای از عقاید نظری به‌منظور ارائه چیزی جدیدتر و مفیدتر اتکا می‌کنند. این کار اگرچه دشوارتر است، اما بستر بی‌سابقه‌ای برای نظریه‌پرداز فراهم می‌کند تا به آفرینش عقاید و بینش‌های جدید در باب جهان اجتماعی بپردازد. البته کار کردن در محدوده یک انگاره نظری و مهم‌تر از آن، قرار گرفتن بر روی یک پایه امن و راحت به‌منظور تولید نظریه و ایده جدید می‌تواند امتیازاتی داشته باشد؛ بحرانی که درباره نظریه‌های جامعه‌شناسی و دسته‌بندی‌های آنها ایجاد شده است، می‌تواند به‌مثابه عامل سازنده و نه عاملی تخریب‌کننده، بستری برای آفرینش دیدگاه‌های مهیج و نوین فراهم آورد (ریتزر و گودمن، ۱۳۹۳، ص ۷۷۱-۷۷۵).

۵. نتیجه‌گیری

۱. این پژوهش به دنبال به‌کارگیری الگوی فلسفه علوم اجتماعی و تطبیق آن بر محتوای معرفتی و روش‌شناختی جامعه‌شناسی برای طرح ایده‌ای در خصوص فلسفه جامعه‌شناسی است. موضوع فلسفه جامعه‌شناسی، مسائل، موضوعات، نظریه‌ها و حوزه‌های جامعه‌شناسی است؛ از این رو معرفت درجه دوم است و از روش عقلی، مقایسه‌ای و تطبیقی بهره می‌برد و موضوع آن خود علم جامعه‌شناسی است. گستردگی موضوع جامعه‌شناسی که به مطالعه پدیده‌های انسانی می‌پردازد، نسبت به سایر رشته‌های علوم اجتماعی، همچون سیاست یا اقتصاد، از عوامل عدم پرداختن به فلسفه جامعه‌شناسی است.

افزون‌براین، مباحث جامعه‌شناسی نظری همواره به مفاهیم یا نظریه‌ها و پارادایم‌های حاکم بر نظریه‌های جامعه‌شناسی پرداخته‌اند. این امر اگرچه تا حدی خلأ موجود در این زمینه فلسفه جامعه‌شناسی را پر کرده است، اما نیازمندی به علم مستقل فلسفه جامعه‌شناسی را مرتفع نکرده است. فلسفه جامعه‌شناسی می‌تواند ما را در تحدید حوزه جامعه‌شناسی و ارائه معیارهایی برای تمکیک و تمایز جامعه‌شناسی از سایر علوم یاری کند. همچنین، استخراج مبانی و پیش‌فرض‌های جامعه‌شناسی و تبیین آنها و ارجاع پیش‌فرض‌ها به جایگاه واقعی آنها برای تحقیق و بررسی عمیق‌تر و نیز کشف معیارهای برای ارزیابی داده‌ها و تمایز آنها در حوزه‌های فکری جامعه‌شناسی و نیز استخراج قواعد و روش‌های حاکم بر پژوهش‌های جامعه‌شناسی از مباحثی است که در فلسفه جامعه‌شناسی می‌توان به آن پاسخ داد؛

۲. در فلسفه علوم اجتماعی بحث‌های دامنه‌داری در مورد شباهت‌ها و تفاوت‌های علوم اجتماعی و علوم طبیعی وجود داشته است. این حقیقت را نمی‌توان نادیده گرفت که علومی مانند جامعه‌شناسی همواره برخی از ویژگی‌های علوم طبیعی را نیز به عاریت می‌گیرند؛ اما همه این ویژگی‌ها برای مطالعه جهان اجتماعی مناسب نیستند. از آنجاکه در جامعه‌شناسی با پدیده‌های اجتماعی مواجه هستیم، جستجو برای اتحاد، تحت یک نظریه جامع برای نظام‌مند کردن و پیش‌بینی دست‌نیافتنی می‌نماید.

۳. در مقابل، نظریاتی که موضوع جامعه‌شناسی را امر واقعی تلقی می‌کنند، نظریاتی هستند که معتقدند پدیده‌های اجتماعی که اموری اعتباری‌اند، موضوع جامعه‌شناسی‌اند. به نظر می‌رسد موضوع جامعه‌شناسی را بتوان بررسی فرایندهای اجتماعی به‌عنوان یک کل دانست و چنین موضوعی، متمایز از موضوعی است که به بررسی صرف یک پدیده یا دسته‌ای از پدیده‌ها می‌پردازد. بررسی روابط آنی و گذرا نیز

نمی‌تواند به‌عنوان موضوع جامعه‌شناسی مطرح شود.

۴. جامعه‌شناسی در حیطه نظری به‌طور مستقل و جدا از جستار نظریه‌ها و مکاتب جامعه‌شناختی به بررسی فرایندهای شناخت و ساخت نظریه‌ها، کشف پیوندهای فرانظری نظریه‌ها و نقد آن و تلفیق نظریه‌ها می‌پردازد. کارکرد چنین مباحثی از قلمرو نظریه‌ها و مکاتب جامعه‌شناسی مجزاست. فراجامعه‌شناسی به مطالعه بازتابشانه ساختار اساسی علم جامعه‌شناسی در کل و همچنین، مطالعه ساختار اجزای گوناگون آن اطلاق می‌شود.

منابع

۱. ایمان، محمدتقی و احمد کلاته ساداتی (۱۳۹۲). روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۲. ایمان، محمدتقی، و بندرریگی‌زاده، علی (۱۴۰۰). فلسفه جامعه‌شناسی جلد اول بنیان‌گذاری سنت‌های قاره‌ای. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۳. بیگی، ال، و ترنر، جانان‌ان اچ (۱۳۷۱). پیدایش نظریه‌های جامعه‌شناسی. ترجمه: لهسانی‌زاده، عبدالعلی، شیراز: دانشگاه شیراز.
 ۴. ترنر، جانان‌ان اچ (۱۳۷۲). ساخت نظریه اجتماعی. ترجمه: لهسانی‌زاده، عبدالعلی، شیراز: نوید.
 ۵. ترنر، جانان‌ان اچ (۱۳۹۵). نظریه‌سازی در جامعه‌شناسی؛ ارزیابی انباشتگی نظری در مباحث مهم در نظریه‌های جامعه‌شناسی. ترجمه: عابدینی، صمد، پورجیلی، ربابه، تهران: جامعه‌شناسان.
 ۶. تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۹۸). جامعه‌شناسی نظری. تهران: بهمن برنا.
 ۷. پوپر، کارل (۱۳۷۰). منطق اکتشاف علمی. ترجمه: کمالی، حسین، تهران: علمی و فرهنگی.
 ۸. خراسانی (آخوند)، محمدکاظم (۱۳۲۹ ه.ق). کفایه الاصول. ج ۱، قم: مؤسسه آل‌البیت.
 ۹. دورکیم، امیل (۱۳۸۷). قواعد روش جامعه‌شناسی. ترجمه: کاردان، علی محمد، تهران: دانشگاه تهران.
 ۱۰. راین، الن (۱۳۸۷). فلسفه علوم اجتماعی. ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: صراط.
 ۱۱. ریتزر، جورج، داگلاس و جی، گودمن (۱۳۹۳). نظریه‌های مدرن جامعه‌شناسی. ترجمه میرزایی، خلیل و لطف‌علی‌زاده، عباس، تهران: جامعه‌شناسان.
 ۱۲. سروش، عبدالکریم (۱۳۷۹). درس‌هایی در فلسفه علم الاجتماع. تهران: نشر نی.
 ۱۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۲۴ ه.ق). نه‌ایه الحکمه. تعلیق و تصحیح زارعی سبزواری، قم: اسلامی.
 ۱۴. صمدی، هادی (۱۳۸۹). «علوم اجتماعی و علوم طبیعی؛ شباهت‌ها و تفاوت‌ها». روش‌شناسی علوم انسانی. ۱۶ (۶۲): ۱۶۱-۱۸۷.
 ۱۵. کافی، مجید (۱۳۹۵). فلسفه علم و علم دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۱۶. کافی، مجید (۱۳۹۹). فلسفه تحلیلی تاریخ. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۱۷. کنت، آلن (۲۰۰۶). نظریه اجتماعی و جامعه‌شناختی معاصر: تجسم جهان‌های اجتماعی. ISBN 9781412913621.
 ۱۸. لیتل، دانیل (۱۳۸۸). تبیین در علوم اجتماعی. ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: صراط.
 ۱۹. وینچ، پیتر (۱۳۸۶). ایده علم اجتماعی و پیوند آن با فلسفه. تهران: سمت.
 ۲۰. میرسپاه، اکبر و رضا حبیبی (۱۳۸۴). درآمدی بر فلسفه علم. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
 ۲۱. موسوی‌الخمینی، روح‌الله (۱۴۲۳ ه.ق). تهذیب الأصول. مقرر: سبحانی تبریزی، جعفر، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 ۲۲. موسوی‌الخمینی، روح‌الله (۱۴۱۸ ه.ق). تنقیح الأصول. مقرر: تقوی‌اشتهاردی، حسین، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 ۲۳. هیوز، مایکل و کورولین جی، کرولر (۱۳۹۵). مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه هوشمند، مهرداد و رشیدی، غلامرضا توضیحات و ملحقات حاضری، علممحمد، تهران: سمت.
24. Īmān, M. T., & Bandar'rigīzādeh, A., (1400). *Philosophy of Sociology Volume One: The Founding of Continental Traditions*, Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]
 25. Īmān, M. T., & Kalāteh Sādātī, A., (2013). *Methodology of Humanities among Muslim Scholars*. Qom: Research Institute of the Hawzah and University. [In Persian]
 26. Begley, L., Turner, Jonathan H., (1992). *The Emergence of Sociological Theories*, translated by Lehsaei Zadeh, A., A., Shiraz: Shiraz University. [In Persian]
 27. Boudon and Bouricaud, (1989). *A critical Dictionary of Sociology*.
 28. Durkheim, A., (2008). *Rules of Sociological Method*, translated by Kardan, A., M., Tehran: University of Tehran. [In Persian]

29. Hughes, M., & Carolyn Jay, K., (2016). *Fundamentals of Sociology*, translated by Mehrdād Houshmand, M., & Rashidī, G., appendices by Hāzerī, A., Tehran: Samt. [In Persian]
30. Kāfī, M., (2016). *Philosophy of science and religious science*, Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]
31. Kāfī, M., (2019). *Analytical philosophy of history*, Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]
32. Kent, A., (2006). *Contemporary Social and Sociological Theory: Visualizing Social Worlds*, ISBN 9781412913621. [In Persian]
33. Khorasānī (Akhund), M., K., (1976). *Kifāyat al-uṣūl, vol. 1*, Qom: Ah-al-Bayt Institute.
34. Kuhn, T.S (1970). *The Structure of Revolutions*, Chicago: university of Chicago Press.
35. Little, D., (2009). *Explanation in the Social Sciences*, translated by Abdolkarim Soroush, Tehran: Sirat. [In Persian]
36. Little, D., (2010). "Philosophy of Sociology", Book Editor(s): Fritz Allhof. <https://doi.org/10.1002/9781444315578.ch12Citations>, (Pages: 293-323).
37. Mīrsepāh, A., & Habibī, R., (2005). *An Introduction to the Philosophy of Science*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
38. Mousavī Al-Khomeini, R., (2002). *Tahdhīb al-uṣūl*, edited by Sobhānī Tabrizī, J., Tehran: Research Institute of Imam Khomeini (S) and Islamic Revolution. [In Persian]
39. Mousavī Al-Khomeini, R., (1977). *Tahdhīb al-uṣūl*, edited by Taqwa Eshtehardi, H., Tehran: Imam Khomeini Publishing and Publishing Institute. [In Persian]
40. Neuma, W.L (1997). *Social Research Methods, Qualitative and Quantitative Approaches*, London: Allyn and Bacon.
41. Popper, K., (1991). *Logic of Scientific Discovery*, translated by Kamali, H., Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
42. Reading Hugo F. (1978). "Adictionary of Social Scineces" London: Routlege and Kegan Paul ltd.
43. Ryan, E., (2008). *Philosophy of Social Sciences*, translated by Abdolkarim Soroush, Tehran: Sirat. [In Persian]
44. Ritzer, G., Douglas J., Goodman (2013). *Modern Theories of Sociology*, translated by Kh., Mirzaei and Lotf Alizadeh, A., Tehran: Sociologists. [In Persian]
45. Soroush, A., (2000). *Lessons in the Philosophy of Sociology*, Tehran: Ney. [In Persian]
46. Samadī, H., (Spring 2010). "Social sciences and natural sciences; similarities and differences" Methodology of humanities, No. 62, scientific-research rank, Ministry of Science/ISC 28 pages - from 161 to 188. [In Persian]
47. Schutt, R. K., (2006). *Investigating the Social World: The Process and Practice of Research*, 5th ed, Thousand Oaks, CA, Sage Publication
48. Turner, J., H., (1993). *The Construction of Social Theory*, translated by Lehsaei Zadeh, A., A., Shiraz: Navid.
49. Turner, J., H., (1995). *Theory Building in Sociology; Assessing Theoretical Accumulation in Important Topics in Sociological Theories*, translated by Abedini, S., Pourjabali, R., Tehran: Sociologists. [In Persian]
50. Tanhāeī, H., A., (1998). *Theoretical Sociology*, Tehran: Bahman Borna. [In Persian]
51. Tabātabāeī, M., H., (2003). *The End of Wisdom*, Zarei Sabzevari's commentary and correction, Qom: Islamic. [In Persian]
52. Winch, P., (2007). *The Idea of Social Science and Its Connection with Philosophy*, Tehran: Samt. [In Persian]
53. Weiss, O., & Norden, G., (2021). "The Subject Matter of Sociology, Published in Introduction to the Sociology", 18 June, *Introduction to the Sociology of Sport*, the American journal of to the sociology, (Pages: 281-298). https://doi.org/10.1163/9789004464711_003